

Piotr Sławiński

Działalność Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego na obszarze Centralnego Okręgu Przemysłowego

Z Dziejów Regionu i Miasta : rocznik Oddziału Polskiego Towarzystwa
Historycznego w Skarżysku-Kamiennej 2, 79-90

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Artykuły

Piotr Sławiński
Sandomierz

Działalność Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego na obszarze Centralnego Okręgu Przemysłowego

Mimo że stowarzyszenie posiada szkice monograficzne, to nadal jego kompleksowa działalność jest niewystarczająco opracowana. Wynika to z braku źródeł, które uległy zniszczeniu podczas II wojny światowej. Omawiając okres funkcjonowania Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego na obszarze Centralnego Okręgu Przemysłowego¹ w latach trzydziestych do wybuchu wojny nie sposób przedstawić tej organizacji bez zasygnalizowania tła historycznego, które doprowadziło do jej powstania.

Ruch krajoznawczy na ziemiach polskich powstał w drugiej połowie XIX w. na terenie zaboru austriackiego, gdzie w 1873 r. powstało Galicyjskie Towarzystwo Tatrzańskie. W zaborze rosyjskim natomiast, dopiero 6 listopada 1906 r. został zatwierdzony statut Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego przez Warszawską Komisję Gubernialną

¹ Podstawowe publikacje: A. Massalski, A. Rembalski, *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze na Kielecczyźnie 1908–1950*, Kielce 1983; *75 lat radomskiego ruchu turystyczno-krajoznawczego*, Radom 1983; A. Rembalski, K. Nowicki, *Dzieje Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Starachowicach 1932–1939*, Starachowice 1992; S. Jerzewski, *Zarys historii Oddziałów PTK i PTTK w Ostrowcu Świętokrzyskim 1913–1973*, Ostrowiec Świętokrzyski 1973.

do Spraw Związków i Stowarzyszeń², mimo czynionych od 1904 r. starań o powołanie takiej instytucji przez Emila Schönfelda i Aleksandra Janowskiego. Była to organizacja powstała na fali odwilży rewolucji 1905 r. Ze względu na panujące warunki polityczne, mimo że w statucie podana była nazwa Polskie Towarzystwo Krajoznawcze w powszechnym użyciu funkcjonowała nazwa Towarzystwo Krajoznawcze z przymiotnikiem „polskie”. Obszarem działania było kilka guberni na ziemiach polskich. Jednak dzięki § 2 pkt 10 statutu PTK z 1906 r. zasięg działalności organizacji był rozszerzany poprzez korespondentów o ziemie pozostałych zaborów, jak również i różne państwa. Następnym działaniem korespondentów Eugeniusza Romera i Mieczysława Orłowskiego w 1912 r. we Lwowie powstała siostrzana organizacja o nazwie Towarzystwo Krajoznawcze, a w 1913 r. taką organizację założył Bernard Chrzanowski w Poznaniu³. Po uzyskaniu niepodległości w 1919 r. doszło do fuzji PTK z PTK w Poznaniu, a struktury PTK z poznańskiego zostały przekształcone w oddziały terenowe.

Pierwsze oddziały PTK na terenie COP-u powstały przed I wojną światową. W niektórych miejscowościach funkcjonowały one krótko lub w ogóle nie podjęły działalności: Kielce (6 marca 1908 r.), Radom (23 marca 1908 r.), Miechów (14 maja 1908 r.), Jędrzejów (8 maja 1909 r.), Suchedniów (lata 1909-1910 r.), Pińczów (12 listopada 1910 r.), Sandomierz (w latach 1910-1912), Ostrowiec Świętokrzyski (1913 r.).

Warto wspomnieć, że PTK z braku polskich placówek naukowych było traktowane jako instytucja naukowa, w której mogli pracować polscy uczeni. Było jedną z pierwszych organizacji budzącą patriotyzm i poczucie dumy narodowej w okresie zaborów. Jej działalność bez wątpienia przyczyniła się do zrywu o niepodległość. W odrodzonej Polsce zmieniły się warunki do działalności, ale idee krajoznawcze nie utraciły na znaczeniu.

Z chwilą wybuchu I wojny światowej oddziały PTK zaprzestały działalności, która została wznowiona już w niepodległej Polsce: np. w Sandomierzu (26 maja 1918 r.), Pińczowie (1921 r.), Ostrowcu Św. (jesień 1924 r.). Powstały również nowe oddziały: w Zagożdżonie

² Statut z 1906 r. obowiązywał do 1918 r. Nowy statut zaczął obowiązywać od 1920 r., natomiast kolejne od 1925 r., 1929 r., 1934 r. i 1935 r.

³ K. J. Jędrzejczyk, *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze (1906-1950). Zarys dziejów*, Włocławek 2006, s. 21-25.

[Pionkach] (1928 r.), w Starachowicach (19 maja 1932 r.), w Opatowie (maj 1930 r.). Podjęta była również udana próba założenia Oddziału PTK w Skarżysku w 1933 r., o czym świadczy jego rejestracja⁴. Niestety nie zachowały się żadne dokumenty potwierdzające jego funkcjonowanie, poza zdawkową informacją w sprawozdaniu z działalności PTK za 1935 r.: „Załamaniu uległ Oddział w Skarżysku” (25 V 1935)⁵.

Po odzyskaniu niepodległości oficjalną nazwą omawianej organizacji było Polskie Towarzystwo Krajoznawcze. Wewnątrz PTK były dwa nurty związane z działalnością tej organizacji. Aleksander Patkowski reprezentował zwolenników akcentujących przede wszystkim trend krajoznawczy, a Mieczysław Orłowicz był zwolennikiem kierunku turystycznego. Oba te trendy pogodził Aleksander Janowski opowiadając się za rozszerzeniem turystyki, która miała być mocno nasycona treściami krajoznawczymi⁶. W związku z tym w latach 1929–1934 w użyciu była nazwa Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze. Wynikało to z planów zjednoczenia w jedną organizację PTK i Polskiego Touring Klubu. Polski Touring Klub powstał w 1925 r. i w krótkim czasie stał się liczącą organizacją turystyczną, w działalności którego dominowała turystyka samochodowa. W 1932 r. posiadał 2000 członków i kilka oddziałów. Jednak mimo zaawansowanych prac zjednoczeniowych (opracowanie statutu) do fuzji nie doszło⁷. Dopiero po wojnie, skutkiem nacisków politycznych, w 1950 r. miało miejsce połączenie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego i Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego. Od tego czasu używana jest nazwa Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze.

PTK w 1932 r. miało 5000 członków zrzeszonych w 50 oddziałach⁸. W 1935 r. z 70 oddziałów PTK na skutek braku działalności rozwiązano 7: Augustów, Gdańsk, Rembertów, Sarny, Szczęśliwice, Tarnowskie Góry i Wejherowo oraz powołano dwa nowe: Końskie, Pszczyna. Tak więc na początku 1936 r. było w Polsce 65 oddziałów⁹. Jak wynika

⁴ Archiwum Państwowe w Kielcach, Urząd Wojewódzki Kielecki I, sygn. 3901, k. 295.

⁵ *Sprawozdanie z działalności Polskiego Tow. Krajoznawczego w 1935 r.*, „Ziemia” 1936, nr 10-11, s. 277.

⁶ J. Gaj, *Zarys historii turystyki w Polsce w XIX i XX wieku*, Poznań 2001, s. 42.

⁷ *Ibid.*, s. 43.

⁸ *Ibid.*, s. 42.

⁹ *Sprawozdanie*, s. 277.

ze sprawozdania za 1938 r. w PTK było 9337 członków i korespondentów skupionych w 78 oddziałach terenowych i Radzie Głównej Towarzystwa w Warszawie¹⁰. W ostatnim roku przed wybuchem wojny skupiało 7668 członków w 76 oddziałach¹¹.

Wtedy też ukształtowały się Okręgi PTK kierujące działalnością podległych oddziałów, które funkcjonowały w Białymstoku, Kielcach, Łodzi, Pińsku (poleski), Toruniu (pomorski), Poznaniu, Warszawie (warszawski grodzki) i Łucku (wołyński). Na interesującym nas terenie funkcjonowało 14 spośród wszystkich oddziałów: w Kielcach, Końskich, Miechowie, Opatowie, Ostrowcu Św., Pionkach, Radomiu, Sandomierzu, Skarżysku, Starachowicach – okręg kielecki¹², w Tarnowie (10 VI 1931 r.) – okręg krakowski, w Lublinie (20 I 1908–1921 r., III 1915 r.(?), reaktywowany VI 1920 r.), w Kazimierzu Dolnym (1930 r.) i w Zamościu (1930 r.) – okręg lubelski¹³.

W okresie międzywojennym oficjalnie w szkołach mogły funkcjonować Koła Krajoznawcze Młodzieży Szkolnej. Pierwsze takie koło powstało w Krakowie w 1919 r. W tym też roku zostało założone w Męskiej Szkole Filologicznej w Sandomierzu, a jego opiekunem był Aleksander Patkowski¹⁴. Z upływem lat koła powstawały w różnych szkołach średnich. Przykładowo w 1926 r. uruchomiono Koła Krajoznawcze w Szkole Handlowej, Seminarium Nauczycielskim i Szkole Rzemieślniczej w Ostrowcu Świętokrzyskim. Powstały one z inicjatywy Maryli Żakowskiej. Zadaniem kół było „krzewienie idei

¹⁰ XXXII. *Sprawozdanie z działalności w roku 1938 Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, „Ziemia” 1939, nr 5-6, s. 181-200.

¹¹ J. Gaj, *Zarys*, s. 42.

¹² Do tego okręgu kieleckiego PTK należał również oddział w Olkuszku zamknięty przed 1938 r. i znajdujący się poza terenem COP.

¹³ XXX. *Sprawozdanie*, s. 124-125. Dodatkowo oddziały: w Puławach od 1937 r. i w Tarnobrzegu założony w 1938 r. przy tamtejszym gimnazjum (zapewne z inicjatywy nauczycieli), a przed tą datą został zlikwidowany oddział w Opatowie. Nadmienić należy, że 25 V 1934 r. powołano oddział w Przeworsku, który utworzono przy Cukrowni „Przeworsk” z inicjatywy Oddziału PTK we Lwowie. Jednak w sprawozdaniu za 1936 r. nie został on uwzględniony. Ponadto oddział kielecki miał koło w Chęcinach, a radomski w Szydłowcu, zob. XXXII. *Sprawozdanie*, s. 181-200.

¹⁴ P. Sławiński, *Collegium Gostomianum. Szkolnictwo średnie w Sandomierzu w latach 1915-1944*, t. 3, Sandomierz 2002, s. 112-113.

krajoznawstwa wśród młodzieży, zasad ochrony zabytków przyrody i dzieł pracy ludzkiej”¹⁵.

W listopadzie 1919 r. przy nowo powstałym oddziale PTK w Krakowie utworzono Sekcję Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej, którą w marcu 1920 r. przemianowano na Komisję. Jej celem była koordynacja prac kół młodzieżowych. W 1927 r. została ona podporządkowana Radzie Głównej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. W 1950 r. została rozwiązana. Wieloletnim przewodniczącym tej komisji był Leopold Węgrzynowicz¹⁶. Z powodu braku jednorodnych źródeł niemożliwe jest podanie rzeczywistej liczby członków młodzieżowych kół krajoznawczych, których w 1932 r. było 330. Z posiadanych danych szacunkowo można podać, że w latach 1928–1933 ich liczba systematycznie wzrastała od 5960 do 20000 członków¹⁷.

Członkami towarzystwa była przede wszystkim miejscowa inteligencja. Widać prawidłowość, że tam gdzie w środowisku lokalnym inteligencji było więcej, to działalność oddziałów PTK była aktywniejsza. Prawidłowość tę potwierdzają oddziały z Kielc, Ostrowca Św., Radomia, Sandomierza. W tym miejscu warto wymienić kilku działaczy krajoznawstwa z tego regionu: Stanisława Jana Czarnowskiego (1847–1929) – literata, historyka prasy, założyciela muzeów regionalnych w Ojcowie i Miechowie; Edmunda Massalskiego (1886–1975) – harcerza, krajoznawcę, członka władz naczelnych PTK, autora wielu prac o tematyce geograficzno-przyrodniczej i regionalnej; Mieczysława Radwana (1889–1968) – technika, działacza społecznego, krajoznawcę, wraz z prof. Janem Samsonowiczem i Stefanem Krukowskim badał neolityczną kopalnię w Krzemionkach Opatowskich i propagował ideę utworzenia tam rezerwatu archeologicznego; Aleksandra Patkowskiego (1890–1942) – twórcę regionalizmu polskiego, wieloletniego członka władz centralnych PTK, autora i redaktora wielu publikacji¹⁸.

Powołane do życia oddziały funkcjonowały w oparciu o Statuty i prowadziły szeroko zakrojoną działalność na bazie członków pra-

¹⁵ S. Jerzewski, *Zarys*, s. 16.

¹⁶ K. J. Jędrzejczyk, *Polskie Towarzystwo*, s. 62; Internet http://www.beskidy.gminadobra.pl/?id=51745&location=f&msg=1&lang_id=PL [dostęp 18.10.2010].

¹⁷ K. J. Jędrzejczyk, *Polskie Towarzystwo*, s. 82–83.

¹⁸ *Słownik Biograficzny Krajoznawców Kielecczyzny*, pod red. A. Rembalskiego, Kielce 2008, passim.

cujących społecznie. Mimo wielu trudności, poczynając od lokalowych, przez zdobycie środków finansowych na utrzymanie działalności (organizacja wycieczek, utrzymanie bibliotek i muzeów), większość oddziałów prowadziła szeroko zakrojoną działalność. Przejawiała się ona w: organizowaniu odczytów i spotkań, wycieczek, wytyczania i utrzymaniu szlaków turystycznych, szkoleniu przewodników, organizowaniu uroczystości jubileuszowych, wystaw¹⁹, pracy publicystycznej i utrzymywaniu działalności powołanych instytucji (stacji meteorologicznych, bibliotek, muzeów).

Pod koniec lat dwudziestych ożywił się ruch turystyczny na omawianym terenie. Pojawiła się potrzeba wyznaczenia szlaków turystycznych tak, by pokazać turystom najciekawsze miejsca pod względem fizjograficznym i historycznym. Zadania tego podjęli się Edmund Massalski i Kazimierz Stefan Kazanowski, którzy w 1926 r. wytyczyli pierwszy szlak z Kielc do Nowej Słupi. Później, jako czerwony szlak został on przedłużony do Sandomierza. W 1928 r. Oddział PTK w Ostrowcu wydał mapę szlaków turystycznych od Kielc do Sandomierza i zaczął wyznaczanie kolejnych szlaków na swoim terenie: Ostrowiec – Święty Krzyż, Nietulisko – Święty Krzyż, Ćmielów – Święty Krzyż, Ćmielów – Bałtów i Wąchock – Bodzentyn²⁰. Przed 1935 r. starachowicki oddział wytyczył szlaki ze Starachowic do Iłży i do Nowej Słupi²¹.

Celem umożliwienia turystom zwiedzania regionu staraniem PTK funkcjonowały schroniska: w Kielcach w Szkole Powszechnej im. Stanisława Staszica, w Mąchocicach, w Nowej Słupi, w Sandomierzu na 60 miejsc (od 1930 r.), w Świętej Katarzynie, w klasztorze w Wąchocku od 1936 r. na 16 miejsc noclegowych²².

Z powodu wieloletniej i różnorodnej działalności PTK nie jest w pełni poznaną dotąd organizacją także jeśli chodzi o jej działalność nauko-

¹⁹ Np. wystawa w Muzeum PTK w Ostrowcu Św. z okazji 20-lecia niepodległości Polski pod nazwą: *Polska w grafice artystycznej i portret w sztuce medalierskiej* – grudzień 1938 r.

²⁰ S. Jerzewski, *Zarys*, s. 22-23.

²¹ A. Rembalski, K. Nowicki, *Dzieje*, s. 22.

²² XXXI. *Sprawozdanie z działalności w roku 1937 Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, „Ziemia” 1938, nr 5-6, s. 235-136; A. Rembalski, K. Nowicki, *Dzieje*, s. 22; Z. Królikowska, *90 lat oddziału PTTK w Sandomierzu*, [w:] *90 lat Sandomierskiego Oddziału PTK-PTTK 1910-2000. 40 lat Koła Przewodników PTTK w Sandomierzu 1955-2000*, pod red. P. Sławińskiego, Sandomierz 2000, s. 22-24.

wą. Przy oddziałach PTK istniały stacje meteorologiczne w Jędrzejowie (1910 r.) i w Sandomierzu w (1919 r.)²³. Były wyposażone w niezbędny sprzęt, a wyniki pomiarów przekazywano już przed I wojną światową do Centralnej Stacji Meteorologicznej w Warszawie²⁴.

Biblioteki funkcjonowały przy każdym oddziale PTK. Jednak ich księgozbiory były różne. Przeważały publikacje krajoznawcze oraz związane z regionem. Dzięki ofiarodawcom niektóre z nich posiadały cenne zbiory, a nawet inkunabuły i rękopisy dotyczące historii regionu. Dla przykładu warto podać bibliotekę oddziału PTK w Ostrowcu Św., która w 1938 r. liczyła 965 tomów. Jej księgozbiór był udostępniany członkom towarzystwa w soboty²⁵.

Do ciekawszych bibliotek należy zaliczyć prowadzoną w Jędrzejowie. W jej zbiorach znalazły się zakupione pozycje, takie jak: *Kupiec* Mikołaja Reja wydany w Królewcu w 1549 r., *O religii poczciwych ludzi* Stanisława Konarskiego, czy list Adolfa Dygasińskiego²⁶.

Muzea otwarto: w Jędrzejowie – 1909 r., w Miechowie – 1910 r., w Sandomierzu (Muzeum Ziemi Sandomierskiej) – 2 maja 1925 r., w Kielcach – 1908 r., w Ostrowcu Świętokrzyskim – marzec 1927 r., w Opatowie – 1930 r., w Starachowicach – 1933 r. i Końskich – 1938 r.²⁷ Warto dodać, że na terenie powiatu opatowskiego istniały dwa muzea zorganizowane przez oddziały PTK w Opatowie i Ostrowcu Św. W 1933 r. na posiedzeniu delegatów obu muzeów przy współudziale reprezentanta Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego postanowiono utworzyć wspólną placówkę. Została ona podzielona tak, że w Opatowie znajdowały się działy etnograficzny i historyczno-artystyczny z archiwaliami, a w Ostrowcu Św. przyrodoznawstwa, górnictwa, przemysłu i handlu, archeologii, rzemiosła i techniki oraz etnografii. Ponadto ostrowiecki oddział PTK opiekował się

²³ K. Jarosz, *Instytut Meteorologii Gospodarki Wodnej – Stacja Meteorologiczna w Sandomierzu*, „Zeszyty Sandomierskie” 6, 1997, s. 8.

²⁴ A. Lubczyńska, *Regionalizm kielecki*, Kielce 2008, s. 323.

²⁵ S. Jerzewski, *Zarys*, s. 14.

²⁶ A. Lubczyńska, *Regionalizm*, s. 322.

²⁷ W. Cichy, *Muzea i izby regionalne PTTK*, Warszawa 1985, s. 26; J. Ścibior, *Z dziejów sandomierskiego muzeum*, „Pamiętnik Sandomierski” 1, 1994, s. 90; J. Główka, *Muzeum Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Kielcach w latach 1908–1939*, [w:] *100 lat zorganizowanego ruchu turystyczno-krajoznawczego w Kielcach*, Kielce 2008, s. 17–33.

rezerwatem archeologicznym w Krzemionkach i pozyskiwał środki finansowe na jego funkcjonowanie. Po odkryciu 19 lipca 1922 r. przez Jana Samsonowicza kompleksu kopalń neolitycznych w Krzemionkach (od 1939 r. Krzemionki Opatowskie) działacze ostrowieckiego oddziału PTK dążyli do jego zabezpieczenia. Ich staraniem i za pieniądze m.in. ze składek działaczy PTK wykupiono 24 ha gruntu i utworzono rezerwat archeologiczny oraz kontynuowano prace archeologiczne²⁸.

Działanie muzeów było uzależnione od zaangażowania członków. Z chwilą braku najaktywniejszych, muzea podupadały. Dla przykładu można podać, że w Jędrzejowie na skutek zaprzestania działalności oddziału PTK w 1936 r. zbiory muzeum przejęte zostały przez Muzeum Świętokrzyskie PTK w Kielcach²⁹.

Na początku lat trzydziestych XX w. PTK prowadziło 17 muzeów, z tego 9 istniało na Kielecczyźnie. Niektóre z nich posiadały bardzo bogate zbiory. Po wojnie na ich bazie utworzono sieć muzeów państwowych. W 1936 r. w PTK powstał projekt nowej organizacji muzeów. Na terenie województwa kieleckiego status muzeów okręgowych miały otrzymać muzea w Kielcach i Radomiu, muzeum regionalne miało być w Sandomierzu, a muzea lokalne planowano w Miechowie, Opatowie, Ostrowcu, Starachowicach i Wąchocku³⁰.

W dniach 7-29 marca 1936 r. PTK zorganizowało Wystawę Świętokrzyską popularyzującą region i jego osiągnięcia. Podczas jej trwania odbył się I Ogólny Zjazd Krajoznawczy w Kielcach, na którym referaty wygłosili Aleksander Patkowski i Mieczysław Radwan.

Po odzyskaniu niepodległości krajoznawcy podjęli próbę ratowania zabytków architektonicznych i działali na ich rzecz do wybuchu II wojny światowej. Działacze z oddziału pińczowskiego troszczyli się o kolegiatę w Wiślicy, z oddziału kieleckiego o zamek w Chęcinach, z oddziału radomskiego o zamek w Szydłowcu³¹, a z oddziału starachowickiego o zabezpieczenie kościoła i klasztoru w Wąchocku

²⁸ A. Lubczyńska, *Regionalizm*, s. 324-325.

²⁹ *Polskie Towarzystwo Krajoznawcze (1906-1931) na terenie województwa kieleckiego*, [w:] *Pamiętnik Świętokrzyski 1930*, Kielce 1931, s. 386, 389.

³⁰ A. Rembalski, K. Nowicki, *Dzieje*, s. 9, 12.

³¹ A. Massalski, A. Rembalski, *Polskie Towarzystwo*, s. 45-46.

w latach 1934–1939³². Warto wspomnieć, że na koszt sandomierskiego oddziału wykonano remont Bramy Opatowskiej w Sandomierzu, a w 1929 r. wykonano taras widokowy w jej attyce³³. Podejmowali prace badawcze, m.in. archeologiczne w Ćmielowie, Sandomierzu, Złotej (kultura złocka).

Z inicjatywy krajoznawców od chwili powstania PTK podejmowano próby ochrony przyrody w Górach Świętokrzyskich. Skutkiem ich interwencji utworzono pierwszy rezerwat w Górach Świętokrzyskich na Górze Chełmowej. Ponadto oddział kielecki współpracował w sprawie ochrony parku w Końskich, a oddział w Miechowie w sprawie ochrony parku w Niedźwiedziu i w Biskupicach³⁴. Ciągła troska o zachowanie przyrody zaowocowała w 1950 r. utworzeniem Świętokrzyskiego Parku Narodowego.

Ważną spuścizną działalności PTK są publikacje. Wyróżnić w nich należy wydawnictwa popularyzatorskie w postaci licznych przewodników, np. *Piesze szlaki turystyczne w Górach Świętokrzyskich* (I wyd. Kielce 1929), S. Wysockiego, *Przewodnik po Wąchocku z ilustracjami*, [b. m. w.] 1935 – nakł. 2123 egz.; S. Kotarskiego, *Opatów w latach 1861-4*, Opatów 1935; S. Kowaleskiego, *Łysogóry (przewodnik kraj.)*, [b. m. w.] 1937 – ss. 96, 1500 egz., i *Góry Świętokrzyskie*, Kielce 1939; *Pamiętka zwiedzania Wąchocka* [album] 1935; J. Szmida, *Powiat konecki* [b. m. w. 1936]; J. Pietraszewskiego, *Sandomierz*, [Sandomierz] 1938; S. Wysockiego i M. Borkowskiej *Iłża*, [b. m. w.] 1937 – ss. 45, 1500 egz.³⁵. Przyczyniały się one do propagowania regionu, a jednocześnie tak jak miało to miejsce w przypadku pocztówek wydanych przez oddział PTK w Ostrowcu Św.³⁶ i Sandomierzu przynosiły znaczne dochody przeznaczane na działalność statutową³⁷.

Obok innych, cenną inicjatywą była również próba zaktualizowania monumentalnego słownika encyklopedycznego pt. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* wydanego w latach

³² A. Rembalski, K. Nowicki, *Dzieje*, s. 14-21.

³³ Z. Królikowska, *90 lat*, s. 21-22.

³⁴ XXX. *Sprawozdanie*, s. 130.

³⁵ XXXI. *Sprawozdanie*, s. 130-131.

³⁶ S. Jerzewski, *Zarys*, s. 13.

³⁷ Z. Królikowska, *90 lat*, s. 21-22.

1880-1902 przez Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego. Nowa jego wersja miała się ukazać pt. *Słownik geograficzny państwa polskiego i ziem historycznie z Polską związanych*, pod redakcją Stanisława Arnolda. W listopadzie 1936 r. ukazał się pierwszy zeszyt. W sumie do wybuchu wojny wydano prawdopodobnie tylko 14 zeszytów³⁸. Prace nad tomem obejmującym województwo kieleckie dzięki zaangażowaniu miejscowych krajoznawców były znacznie zaawansowane. Niestety wybuch wojny uniemożliwił ukończenia tego przedsięwzięcia.

Ponadto wydawane były czasopisma o charakterze ogólnokrajowym:

- „Polskie Towarzystwo Krajoznawcze”, będące następcą „Rocznika Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”, ukazującego się w latach 1907–1913 i 1916;
- „Ziemia” – czasopismo wydawane od 1910 r.;
- „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego”;
- „Orli Lot” – miesięcznik, który zaczęto wydawać w 1920 r. z inicjatywy prof. Leopolda Węgrzynowicza. Na jego łamach młodzi krajoznawcy publikowali swoje teksty, a nawet opracowywali całe numery (przykładowo Koło Krajoznawcze z Gimnazjum w Sandomierzu, którego opiekunem w latach 1920–1939 był dyrektor Edward Wilhelm Żuława). W „Orlim Locie” publikowane były również artykuły ludzi nauki m.in. z zakresu przyrody, geografii, historii, językoznawstwa, etnografii, historii sztuki. Po wojnie wznowiono wydawanie czasopisma w 1947 r., które ukazywało się jeszcze przez trzy lata;
- „Przegląd Krajoznawczy” – pismo wydawane od 1937 r. przez Oddział PTK we Lwowie, redagowane przez Franciszka Uhorczyka;
- „Ziemia Wołyńska” – pismo wydawane od 1938 r. w Łucku.

Warto w tym miejscu wspomnieć o regionalnym miesięczniku świętokrzyskim „Radostowa” ukazującym się w latach 1936–1939.

Zasygnalizowany wycinek działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego na terenie i w okresie funkcjonowania Centralnego Okręgu Przemysłowego pozwala na wnioskowanie o wszechstronnej aktywności krajoznawców. Pomysły regionalistów zrzeszonych w PTK przerodziły się w inicjatywy, które na miarę ówczesnych możliwości były wdrażane w życie. Początkowo działania PTK miały zdecydowa-

³⁸ XXXII. Sprawozdanie, s. 184.

nie społeczny charakter, natomiast od 1930 r. widoczny był powolny proces wciągania tej organizacji w obowiązujący nurt polityczny. Uwidaczniało się to w przydzielaniu finansów i obsadzaniu ważnych stanowisk w PTK przez osoby piastujące wysokie funkcje publiczne (prezesi PTK: Władysław Raczkiewicz – marszałek Senatu RP i Zygmunt Beczkowski – senator).

Współcześnie niewielu mieszkańców regionu ma świadomość, iż początki wielu instytucji sięgają swymi korzeniami przedwojennej aktywności członków Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Inicjatywy te szły w różnych kierunkach, a dziś stanowią różne dziedziny działalności, zwłaszcza w sferze usług np.: turystyka, ochrona przyrody, ochrona zabytków, muzealnictwo itd. Stanowią one dziś źródło utrzymania dla wielu osób.

Polish Sightseeing Society (PTK) in the Central Industrial Area (COP)

Although the activity and organization of the Society have been described in several studies, there is much more left to undergo necessary research. Unfortunately, due to WWII the sources are very few. While describing the activity and organization of PTK (Polish Sightseeing Society) in the 1930s one must remember about the history background of establishing the society.

Sightseeing movement on the Polish territory began in the second half of the nineteenth century within the boundaries of Austrian Partition with the founding of Tatra Mountains Galicia Society (Galicyskie Towarzystwo Tatrzańskie) in 1873. However, on the territories of Russian Partition the statutes of PTK had been approved only on 6th November 1906 by the General Committee for Associations and Societies. Emil Schonfeld and Aleksander Janowski had been applying for this approval since 1904. The Society had been created as a kind of the aftermath of the 1905 Revolution. The full official name of the Society could not include the word Polish though, because of the political situation. The regionalists united in the Society introduced

a lot of ideas which had been turned into initiatives launched in the area with all means possible at the time. Nowadays, only few locals are aware of the fact that the origins of many institutions in town date back to PTK activities. It is hard to imagine modern society without these institutions. The initiatives varied and today they constitute different services for the benefit of the community like, tourism, environment protection, historical monuments preservation, museums among many others. The services also provide workplaces for the locals.

translated by
Magdalena Kardys